
УДК 811.161.2'367.622'372.611

Петро Білоусенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВОТВІР ІМЕННИКА НА ШЛЯХУ ВІД ІЛЮСТРАТИВНОГО ДО ПОЯСНЮВАЛЬНОГО МОВОЗНАВСТВА*

*Окреслено завдання, які необхідно виконати, щоб перейти від ілюстративного до пояснювального мовознавства в дослідженнях з історичного словотвору іменника. Серед них виявлення повної номенклатури матеріально виражених і нульових формантів, суфіксів іменників *pluralia tantum*, конфіксів з матеріально вираженими і не вираженими постпозитивними компонентами. Вивчення діалектного варіювання словотвірної системи, докладний опис історії словотвірних типів крізь призму їхніх складників лексико-словотвірних типів, урахування всіх екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників дасть змогу виявити так званий фактор тиску системи на впорядкування її елементів.*

Ключові слова: ілюстративне й пояснювальне мовознавство, мовознавство, матеріально виражені форманти, нульові словотвірні засоби, йот-суфіксальні деривати, іменники *pluralia tantum*, діалектні словотвірні підсистеми, основоцентричний підхід.

Вивчення словотвірної системи українського іменника має давню історію. У граматиках ХІХ — поч. ХХ ст. словотвір іменника не подавався або ж був представлений у неповному вигляді в розділах із морфології. До того ж досить нечітко розмежовувалися етимологічний і дериватологічний аналіз. Окремий розгляд словотвірної структури іменника подано в низці посібників та підручників 20 — 30-х років, але найповніше його опрацьовано лише в двотомному «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. за ред. Л.А. Булаховського (автор розділу В.С. Ільїн) [10: 344 — 425].

У всіх працях зі словотвору основним елементом досліджуваної системи іменника був афікс. І.І. Ковалик об-

© П.І. БІЛОУСЕНКО, 2018

ґрунтував необхідність виявлення словотвірних типів як основних вихідних словотвірних величин у синхронному, діахронному та порівняльно-історичному дослідженні мов [13: 24]. Це був вагомий здобуток слов'янського мовознавства — викладене засновником дериватологічної школи в Україні розуміння словотвірного типу з певними модифікаціями панує на сьогодні майже в усіх описах словотвірних систем слов'янських мов.

У 50-х роках ХХ ст. відбулося остаточне виокремлення вчення про словотвір із морфології (чи лексикології) в окрему лінгвістичну дисципліну, що сприяло підвищенню інтересу українських мовознавців до проблем дериватології. Зокрема, видання вервечки праць з української словотвірної морфеміки та дериватології сучасної української літературної мови дало змогу поетапно розв'язати цілий комплекс важливих теоретичних і практичних завдань словотвору української мови, дослідити дериваційну будову української мови відповідно до висунутих теорією ідей з приводу принципів її організації.

Не обходили дослідники й питання історичного словотворення різних частин мови, у тому числі й іменника. У цій галузі значну роль відіграли широковідомі монографії Л.Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст.» (1958) [6], С.П. Бевзенка «Історична морфологія української мови» (1962) [2] і С.П. Самійленка «Нариси з історичної морфології української мови. Ч.1.» (1964) [23]. Складниками двох останніх праць були короткі нариси з історії іменникових афіксальних дериваційних засобів.

У кінці 60 — 70-х та початку 80-х рр. минулого століття простежено історію окремих фрагментів українського іменникового словотвору на різних синхронних зрізах. Це праці Д.Г. Гринчишина, З.Й. Керсти, А.В. Майбороди, Г.І. Малишко, О.Д. Неділько, І.С. Олійника, П.П. Чучки, О.П. Білих, Л.М. Полюги та ін. Однак історія афіксального словотворення іменника донедавна була досліджена фрагментарно. Кількість тих дериваційних формантів, які вже вивчені в україністиці в плані їх історії, була зовсім невелика. Деякі вагомні групи формантів узагалі випали з розгляду. Значний фактичний матеріал, наявний у виконаних працях, унаслідок відсутності об'єднувальних історико-дериваційних ідей, залишався розрізненим, незапитаним. Різноманітні розвідки в цій галузі, відображаючи стан науки свого часу, здебільшого торкалися еволюції не всієї системи, а окремих морфем, звідси констатаційний характер багатьох досліджень. Причиново-наслідкові зв'язки, історичний фон, що пояснюють хід і причини еволюції словотвірної системи в цілому, не могли бути розкриті повною мірою. У східнослов'янському мовознавстві дедалі гостріше поставало питання про чинники розвитку словотвірної системи. У найбільш концентрованому вигляді ця ідея стосовно всіх складників мовної системи була висловлена 1986 р. у статті радянського мовознавця Абаєва Василя Івановича, осетинця за походженням (осет. *Абайты Иваны фырт Васо*) «Мовознавство ілюстративне й пояснювальне». Він стверджував: «Пояснювальне мовознавство ще тільки розправляє крила.

Коли воно розкриє всі свої потенції, ... воно стане однією із центральних наук гуманітарного кола» [1: 36].

Перехід до пояснення змін у словотвірній системі впродовж усієї історії мови має передувати виконання низки завдань, серед яких насамперед є виявлення *повної номенклатури словотворчих формантів*.

Матеріально виражені іменникові афікси в діахронному аспекті вивчали як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці. Останнім часом дослідники за вихідну систему історико-дериватологічних досліджень беруть праслов'янську мову, спираючись на розвідки попередників, власні пошуки та мовні факти, здобуті із етимологічних словників. Словотвірна система поповнюється новими формантами: як запозиченими з інших мов, так і власними, котрі виникають здебільшого внаслідок ускладнення первинних суфіксів за рахунок частини твірних основ у результаті зміни структурно-семантичної співвіднесеності твірних і похідних одиниць. Під час словотвірного аналізу часом буває важко відрізнити варіант суфікса й новий суфікс. Їх можна розмежувати лише в результаті ретельного зіставного аналізу словотвірних і лексико-словотвірних типів згаданих мовних одиниць. Такі студії допомагають з'ясувати, чи є потреба розглядати окремо динаміку цих формантів.

При цій нагоді слід згадати так звані детермінативи — давні суфіксальні словотвірні елементи, котрі тісно зрослися з коренем й формують основу, проте їхнє значення вже в праслов'янській мові звичайно неясне. Спочатку ці формативи основ не були нейтральними до семантики позначуваних реалій, приєднувалися лише до певних імен, виділяючи їх серед інших. В індоєвропейській мові, наприклад, до живих належали всі імена, що позначали істоти, рослини, а також соціально значущі речі. Їхній зв'язок з категорією живих/неживих предметів, визначався на лексичному рівні, а також за формальними ознаками — тематичними суфіксами.

З різних причин зневиразнилося й значення інших суфіксів, унаслідок чого вони втратили продуктивність і відійшли до кореня. Ідеться про форманти типу *-тъ* (*късмъ — къснутися*), *-гъ* (*дати — даръ, жити — жиръ, пити — пиръ*), *-въ* (*гнѣвъ — гнити*), *-гъ* (*стогъ — стояти*), *-до* (*чадо — чати, чьну*) та ін. Оскільки творення слів відбувається в певному просторово-часовому континуумі, принцип системності вимагає встановлювати саме в цих межах структурно-семантичну відповідність мотивованих і мотивувальних слів. Якщо така відповідність втрачена, то згадані мовні факти можуть бути з певними натяжками потрактовані як семантично і структурно пов'язані лише стосовно праслов'янського періоду, оскільки відсутність тогочасних писемних пам'яток не дозволяє з абсолютною точністю визначити час появи деривата та його зв'язок із твірним словом. Проте втрата продуктивності й відсутність словотвірної перспективи в згаданих формативів, як правило, дає підстави вилучати згадані похідні з дериватологічного аналізу в писемний період функціонування української мови.

Із найдавніших часів у нашій мові функціонували деривати, що вживаються лише в множині. У *множинних формах* спостерігається спочатку нерегулярний зсув лексичного значення, при якому вживаний у множині іменник позначає граматичну множину однорідних предметів і (паралельно) одиничний предмет, що має дещо іншу семантику, чи позначає сукупність однорідних предметів, дій. Результатом регулярного зсуву лексичного значення виступає дефектний у числовому відношенні іменник, який не має паралельної граматичної форми однини, тобто відбувається лексикалізація множинної форми. Серед дериватів праслов'янської доби етимологи реконструювали похідні іменники *pluralia tantum* з різними суфіксами, наприклад: **obmoltinu* 'солото, що залишається при обмолоті, не зовсім обмолочені снопи із залишками зерна, залишки від обмолоту'; 'закінчення молотби, святкування з цього приводу'; **obgledinu* 'оглядини, перший візит жениха до нареченої, нареченої до батьків жениха; оглядини житла й господарства жениха батьками нареченої після сватання'; **dragoviti* 'дреговичі, назва племені', **obberaky* 'те, що збирають; залишки після збирання врожаю' тощо. Кількість похідних іменників *pluralia tantum* у наступні часи збільшувалася, як і збільшувалася кількість суфіксів, що брали участь у їх творенні. Похідні іменники *pluralia tantum* — окремий класифікаційний розряд категорії числа, який має специфічну денотативну базу, стилістичну місткість та функції, набір словотворчих формантів. Це зорієнтовує дослідників вивчати динаміку словотвірної структури множинних іменників як окрему підсистему.

Матеріально не виражені іменникові афікси в описах словотворення українського іменника до 80-х років ХХ ст. здебільшого випадали з розгляду, оскільки поняття нульсуфіксального творення було сформоване лише в 50-х роках, а термін утвердився в українській дериватології на початку 80-х років минулого століття. Щоправда, ще на початку ХХ ст. мовознавці звертали увагу на велику кількість «безсуфіксних слів» [30: 73 — 88]. Л.М. Тимченко похідні типу *біль, чернь, синь, зелень, погань, молодь* та ін. кваліфікував як утворення із суфіксом *i > (y)*. «Лексикон цих слів необмежений, сила новотворів (термінологічні словники, красне письмо тощо), отож група жива, творча», — підкреслював А. Вовк [5: 131]. О. Курило навіть рекомендувала заміняти іменники на *-ння, -ття* структурами без суфіксів [14: 45]. Такі деривати називали безафіксними, похідні з нульовими суфіксами й донині в підручниковій літературі часом називають «безсуфіксними словами». Тим часом, як показали попередні дослідження, нульсуфіксальне творення іменників — це досить ваговий фрагмент словотвірної системи, цим способом твориться велика кількість іменників з широкою гамою лексико-словотвірних значень. Тому повна історія афіксальної словотвірної системи іменника в українській мові не може бути представлена без історії іменникової нульсуфіксації, яка є не лише важливим складником цієї системи, а й упродовж усього писемного періоду впливала на впорядкування її елементів.

Серед дериватологів немає єдності у поглядах на те, до йотсуфіксальних чи нульсуфіксальних утворень слід відносити структури типу *суша*, *будівля*. Іншими словами кажучи, перед дослідниками мови постає питання глибини відтворення форми твірної основи, «межі застосування глибинного запису» [16: 298]. У часи, коли етимологія й словотвір не були чітко розмежованими, цілком закономірною сприймалася інтерпретація похідних типу *гребля*, *годівля*, *торгівля*, *круча*, *пуща*, *гуща* як йотсуфіксальних [30: 36]. Однак і тоді, коли були чітко визначені мета й завдання етимологічного й словотвірного аналізу, різні дослідники згадані структури часом відносять до різних утворень. За доцільне вважає введення глибинного *j* в подібні структури Д. Уорт, Т.В. Булигіна та інші мовознавці [33: 79; 3: 336 — 337].

Ряд дослідників історичного словотворення слов'янських мов вважають згадані похідні іменники нульсуфіксальними дериватами [8: 48; 35: 35; 18: 28, 52 — 54 і наступні]. В.В. Лопатін резонно наголошував, що введення елемента *j* в утворення типу *гуща* (*gust-j-a*), *суша* (*such-j-a*), які в синхронному плані мають лише нульовий суфікс, є не що інше, як історичний коментар, але ні в якому разі не синхронна морфонологічна презентація [16: 308]. У принципі цей підхід на рівні практичного словотвірного аналізу застосовують Н.Ф. Клименко [11: 102 і наступні], В.І. Максимов [17: 66], Л.М. Третьевич [31: 12] та ін. Нагадаємо, що словотворення завжди синхронне: будь-яке слово вважається похідним, коли в носіїв мови зберігається структурно-семантичний зв'язок його із твірним. Коли такий зв'язок втрачається, слово перестає бути словотвірно членованим, а процедура з'ясування походження його складників належить до етимологічного аналізу.

Нульові словотворчі засоби беруть початок в дописемний період. Суфікси *-ъ*, *-ь*, *-а*, попередники нульових формантів у праслов'янській мові мали специфічний характер, вони поєднували в собі дві функції: словотвірну й флексійну, тобто виконували роль дериваційних формантів і одночасно вказували на належність дериватів до певного типу відмінювання. Ця двофункційність була рисою, яка суттєво відрізняла структури з нульовим суфіксом від дериватів з матеріально вираженим формантом. Тематичний суфікс поступово втрачає своє словотвірне значення [35: 12 — 13], згодом він повністю поглинувся флексією. Ця специфіка попередників нульових суфіксів має бути відображена в їхній назві. Свого часу В.В. Німчук запропонував їх називати протонульсуфіксальними формантами, а процес словотворення в праслов'янській мові за допомогою цих засобів — протонульсуфіксацією.

У найповніших описах афіксальної словотвірної структури іменника першої половини ХХ ст. суфіксальні і префіксальні структури описано окремо. У згаданому «Курсі сучасної української літературної мови» 1951 р. за ред. Л.А. Булаховського (автор розділу В.С. Ільїн) [10] осібно описано іменникові суфікси та іменникові префікси.

З часом, коли словотвір виділився в окрему галузь мовознавства, почали з'являтися й перші характеристики префіксально-суфіксального

способу словотворення. Про суфіксально-префіксальний спосіб творення іменника пише І. Ковалик [12: 20], а вже в «Нарисах» С.П. Самійленка історії префіксально-суфіксального способу творення іменників представлено цілий параграф [23: 39 — 40]. У працях же попередників неправомірно до префіксальних утворень потрапляли префіксально-суфіксальні утворення типу *межиріччя, безладдя, прізвище, прізвисько, суміш* та ін.

У цьому плані слід згадати, що пішло в небуття давнє уявлення про словотвірну структуру слова: із яких частин складається слово, так воно і утворене. Натомість прийшло чітке усвідомлення того, що словотвірний акт — це одиничний акт, при якому до твірної основи приєднується один формант, а основа новоствореного іменника може бути твірною для наступного словотвірного акту. З цих міркувань термін префіксально-суфіксальне словотворення був невдалим, оскільки він зорієнтовував дослідників на те, що ніби до твірної основи приєднувалися два форманти: префікс і суфікс, тому знову такі деривати часто в описах словотвірної підсистеми іменника безпідставно потрапляли або до префіксальних (*сузір'я, безладдя, міжзір'я, заробіток*), або до суфіксальних дериватів (*острішок, підситок, пролісок, забувень, узлісся, передчуття*). Це сприяло появі нового терміна для позначення цього способу словотворення. Серед багатьох пропозицій, які надійшли від науковців (біморфема, біфікс, біном, циркумфікс, багатокомпонентна морфема та ін.), закріпилися терміни конфікс і, відповідно, конфіксальне словотворення. Конфіксальна підсистема іменника має давню історію. Зароджена в надрах дописемного періоду, вона зазнала бурхливого розвитку в період формування української мови як окремішньої системи, через те в багатьох ланках має самобутні, національно-специфічні риси, які вирізняють її серед конфіксальних іменникових підсистем мов інших слов'янських народів. Конфіксальна деривація іменників є потужним засобом продукування нових слів із широким діапазоном словотвірних значень, а отже, вона має значний вплив на розвиток усєї афіксальної словотвірної системи іменника.

Іменникові конфіксальні форманти складаються з двох частин — препозитивною (розташовується перед твірною основою) та постпозитивною (розташовується після твірної основи). Постпозитивна частина може бути матеріально вираженою або не вираженою, звідси конфікси з матеріально не вираженою другою частиною. Як показали спеціальні дослідження таких дериватів в історії української мови було немало, похідні типу *поплав* «заболочений сінокіс», *покрик, поштовх, огріх, оприск* «скалка, уламок», *заплав* «низина біля рячки», *заступ* «лопата», *сусід, суміш, облава* слід розглядати серед конфіксальних, а не префіксальних утворень.

Узагальнений опис динаміки афіксальної системи можна здійснити, за умови однотипного опрацювання історії окремих формантів. Одним із найбільш інформативних чинників є класифікація похідних на основі семантичного критерію, тобто коли історія словотвірних типів розглядається крізь призму їхніх складників лексико-словотвірних типів та

лексико-словотвірних груп, які можна виокремити внаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні з урахуванням тематичної класифікації лексики.

Сучасні історико-дериватологічні дослідження спираються на велику кількість мовних фактів, здобутих як із лексикографічних праць, що відображають лексику певних періодів функціонування української мови, так і з писемних пам'яток різних стилів і жанрів. Крім словника І.І. Срезневського, виданого на початку ХХ ст., значна кількість лексикографічних праць, у яких відображена лексика Х — ХІІІ ст., на сьогодні незавершена. Тому мовознавці мають працювати з давніми текстами. Для молодого покоління дослідників часом важко зорієнтуватися в пам'ятках давньої руськоукраїнської мови ХІ — ХІІІ ст. Їм допоможе книга В.В. Німчука «Історія української мови. Хрестоматія Х — ХІІІ ст.» — перше у вітчизняній медієвістиці найповніше зібрання пам'яток української мови найдавнішого періоду. У коментарях до кожного тексту подано стислі відомості про нього, характерні особливості [21].

Українські мовознавці, окрім виданого майже 40 років тому «Словника староукраїнської мови ХІV — ХV ст.» у двох томах (1977 — 1978 рр.), мають опубліковану в 2003 р. давню працю Є. Тимченка у 2-х книгах «Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХV — ХVІ ст.». Нині ж продовжується публікація окремих випусків «Словника української мови ХVІ — першої половини ХVІІ ст.» (видання розпочате в 1994 р.). Згадані словозбірки не охоплюють повного кола лексем, задокументованих у староукраїнській мові. На сьогодні побачила світ низка писемних пам'яток, що відображають лексику різних періодів розвитку української мови. Найвагоміші пам'ятки готуються до видання в Інституті української мови НАН України. Коло давніх переважно рукописних текстів значно розширилося завдяки подвижницькій праці В.В. Німчука, В.М. Мойсієнка, О.А. Купчинського, Ю.В. Осінчука, В.В. Кравченка, М. Крикуна та ін. істориків і мовознавців.

Ці видання дають змогу значно удокладнити дослідження, що створює передумови для підвищення вірогідності результатів пошуків. Важливим є також той факт, що перевидано ряд наукових праць, різних словозбірок української мови 20 — 30-х рр. ХХ ст., які раніше були недоступними для нинішніх дослідників.

Українська мова протягом віків розвивалася як сукупність діалектних систем і підсистем, що взаємодіяли між собою. Дослідження в цьому напрямку (ідеться про історичний діалектний словотвір) лише розпочинаються, однак уже зараз виявлені діалектні особливості словотвору іменника навіть на найдавнішому писемному етапі розвитку української мови [20]. Такі спостереження зроблено лише на рівні інвентаря словотворчих формантів. Однак, як показують праці компаративістів, досить інформативними для розмежування діалектних систем словотвору можуть бути дані про специфіку використання спільного фонду дериваційних формантів у різних територіально-мовних масивах [4]. Безсумнівно,

такі діалектні розбіжності посилювалися в наступні епохи, що має стати предметом окремих студій. З огляду на це в нинішніх описах словотвірна система представлена до деякої міри у вигляді певної абстракції унаслідок того, що тут умовно знімається проблема просторового варіювання й замінюється поняттям системної варіативності. У подальших студіях важливо відійти від традиційного підходу й здійснювати описи динаміки словотвірної структури за окремими діалектними системами й підсистемами. Такий аналіз передбачає окреслення часових і просторових меж системи досліджуваної мови, у рамках якої здійснюється дериватологічний аналіз.

Треба зважати й на те, що значний вплив на розвиток окремих ланок дериваційної системи української мови справляє синтаксична й стилістична розбудова мови. На сьогодні, на жаль, у цьому напрямку досліджень українська історична дериватологія має лише окремі невеликі розвідки.

У діахронічних дослідженнях зі словотвору принцип системності набуває особливого смислу, адже він «є таким же похідним від принципу всезагального зв'язку, як і принцип причиновості та історизму» [9: 31], основне ж завдання історичного словотвору «полягає у визначенні загальних закономірностей розвитку словотвірної системи, у встановленні таких зв'язків і відношень між окремими ланками цієї системи, коли зміна однієї ділянки ланцюга необхідно впливає на зміни інших ділянок» [28: 230]. Словотвір, хоч би який синхронний зріз не був узятий для аналізу, не являє собою замкнутої системи, що знаходиться в стані повної рівноваги [7: 27], а відносна стабільність мовних фактів у певний історичний період осмислюється як етап у постійному розвитку мови. Цілісна система володіє атрибутом саморозвитку, саморуху [9: 25], має регулювальний характер при розподілі вторинних одиниць, що виникають у мові [19: 3]. Одним із вагомих факторів, котрий впливає на впорядкування дериваційних засобів іменника, поряд з екстралінгвальними та інтралінгвальними чинниками, є так званий фактор тиску системи. Велика кількість суфіксальних формантів жіночого, чоловічого, середнього роду, а також суфіксів, що вживаються лише в множині, взаємодіяли між собою, ця взаємодія позначалася на різних рівнях дериваційної системи. Вивчення словотвірної системи в її історичному розвитку неможливе без попереднього, як уже згадувалося, дослідження історії й особливостей розвитку окремих афіксів. Зіставна характеристика лексико-словотвірних типів дасть змогу виявити функційно-семантичну і стилістичну дистрибуцію формантів, пояснити її причини. У цьому плані в українській історичній дериватології є певні надбаня. Вагомим здобутком низка досліджень історії іменників із модифікаційними значеннями, а саме: опис динаміки словотворення іменників зі значенням жіночої статі [24], подібності [29]. Свого часу добру дисертаційну працю про історію демінутивних і гіпокористичних наменувань виконала Г.В. Семеренко [25], а В.Ф. Христенко — про аугментативи й пейоративи [34].

Шкода, що ці розвідки не були опубліковані у вигляді монографій. Вдалою спробою є дослідження Т.В. Сіроштан про історію словотворення локативних назв в кінці XVII — початку XXI ст. [26].

Дотримання єдиних засад дослідження дасть змогу в українському мовознавстві вперше на широкому фактичному матеріалі системно вивчити суфіксальний словотвір іменника впродовж усієї писемної історії української мови. Виникнення нових у структурному відношенні слів, зміна характеру словотвірних зв'язків формантів із твірними основами різних типів, збільшення чи зменшення продуктивності словотвірних формантів, розширення чи звуження семантичного навантаження афіксів — ці та інші факти, розглянуті в контексті системи, дадуть змогу пояснити причини і умови мовних змін як наслідок реагування системи на зміни в суспільно-політичному, економічному житті народу, як фактора тиску системи на характер змін її елементів.

Нинішній період вивчення словотвору характеризується виявленням нових елементів словотвірних систем і підсистем, принципів їх організації і взаємозв'язку, а також дослідженням цих систем. Останнім часом торує шлях у дериватології основоцентричний підхід. Зокрема, поряд з розумінням словотвірної системи як сукупності словотвірних типів мови у їх взаємодії, у науку міцно увійшло уявлення про словотвірну систему як сукупність словотвірних гнізд [27: 13; 22: 137], тобто взаємодії згрупованих у гнізда мотивованих слів з тотожним коренем і їх розстановкою відповідно до напрямків мотивації відношень [32: 239]. «Гніздовий» опис словотворення в українській мові лише розпочинається, він потребує попереднього створення відповідних словотвірних словників. Наявні дослідження у цьому напрямку показують перспективність пошуків [15: 63 — 64]. Інтенсивно ведеться вивчення словотвірних парадигм, які разом зі словотвірними ланцюжками є складниками словотвірних гнізд.

У лінгвістичній науці намітилися й інші підходи до опису словотвірних систем. Можна описувати систему взаємодії похідних і твірних одиниць як частин мови, способів словотворення, загальних і часткових словотвірних значень, парадигматичних і синтагматичних зв'язків між одиницями словотворення, словотвірних типів і підтипів та ін.

Залежно від того, який із критеріїв (чи їх сукупність) береться за основу, змінюється не лише характер самого опису, але і його результати, виявляються свої, специфічні закономірності і властивості системи, які залишаються в тіні при іншому обраному критерії. Повні описи словотвірних систем, виконані з різних поглядів, будуть джерелом теоретичних узагальнень, вони торують шлях до пояснювального мовознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В.И. Parerga 2. Языкознание описательное и объяснительное. О классификации наук. *Вопросы языкознания*. 1986. С. 27 — 39.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словотвору та словозміни. Ужгород, 1960. 416 с.

3. Булыгина Т.В. Проблемы теории и практики морфологического описания. *Известия АН СССР. ОЛЯ*. 1975. № 4. С. 336 — 337.
4. Вендина Т.И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. Москва, 1990. 168 с.
5. Вовк А. Дієслівні іменники жіночого роду з наростком -к- в зіставленні з іншими дієслівними іменниками. *Збірник секції граматики української мови*. Книга перша. Київ. 1930. С. 115 — 138.
6. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV — XV ст. Київ, 1958. 298 с.
7. Гухман М.М. Понятие системы в синхронии и диахронии. *Вопросы языкознания*. 1962. № 4. С. 25 — 26.
8. Дубограева М.П. Соотносительные существительные и глаголы в древнерусском языке. *Вестник Беларускага дзяржавнага ўніверсітэта імя У.І. Леніна*. Сер. ІУ. Філалогія. Журналістыка. 1969. № 2. С. 46 — 50.
9. Журавлев В.К. Диахроническая морфология. Москва, 1991. 207 с.
10. Ільїн В.С. Словотвір. *Курс сучасної української літературної мови*. Т. І. Київ, 1951. С. 344 — 425.
11. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотвору сучасної української літературної мови. Київ, 1973. 188 с.
12. Ковалик І.І. Вчення про словотвір (Словотворча характеристика мови. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін). Львів, 1961. 83 с.
13. Ковалик І.І. Про деякі питання слов'янського словотвору. Львів, 1958. 24 с.
14. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ, 1925. 112 с.
15. Лесюк М.П. Словотвірне гніздо як об'єкт дослідження словотвору. *Метод. чит. «Словотвірна та семантична структура української лексики», присвячені пам'яті засновника дериватол. школи на Україні проф. Івана Ковалика*: Тези доп. 15 — 17 травня 1991 р. Львів, 1991. С. 63 — 64.
16. Максимов В.И. Структура и членение слова. Ленинград, 1977. 150 с.
17. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. Москва, 1977. 316 с.
18. Молодых Л.И. Отглагольное словообразование существительных в древнерусском языке. Саранск, 1982. 85 с.
19. Николаев Г.А. Русское историческое словообразование. Казань, 1987. 153 с.
20. Німчук В.В. Походження і розвиток мови української народності. *Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії*. Київ, 1990. С. 190 — 234.
21. Німчук В.В. Історія української мови. Хрестоматія з історії української мови Х — XIII ст. Житомир, 2015. 350 с.
22. Русская грамматика. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. Москва, 1982. 784 с.
23. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 1. Київ, 1964. 325 с.
24. Семенюк С.П. Формування словотвірної структури іменників з модифікаційним значенням жіночої статі в новій українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2000. 20 с.
25. Семеренко А.В. История формирования украинского деминутивного и гипокористического словообразования: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Київ, 1988. 22 с.
26. Сіроштан Т.В. Нариси з історії українського словотворення (nomina loci кінця XVII — початку XXI ст.). Запоріжжя — Мелітополь, 2016. 204 с.
27. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979. 407 с.
28. Сузанович В.Б. Вопрос о происхождении конечного “а” в словах типа запивала. *Вопросы русского и общего языкознания*: Тр. Ташкент. гос. ун-та. Вып. 449. 1963. С. 116 — 125.
29. Тилик О.Ф. Іменники зі значенням подібності: способи творення та сфери використання: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Запоріжжя, 2006. 19 с.
30. Тимченко Є. Українська граматики. Київ, 1917. 168 с.
31. Третевич Л.М. Нулевая суффиксация имен существительных в современном украинском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1980. 25 с.

32. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. Москва, 1977. 256 с.
33. Уорт Д. Морфология нулевой аффиксации в русском словообразовании. *Вопросы языкознания*. 1972. № 6. С. 76 — 84.
34. Христенюк В.Ф. Динаміка аугментативного пейоративного словотвору іменника в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1995. 25 с.
35. Wojtyła-Świerowska M. Prasłowiańskie nomen agentis — PAN. Monografie sławistyczne. 30 — Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974. 159 s.

REFERENCES

1. Abayev, V.I. (1986). Parerga 2. Linguistics is descriptive and explanatory. On the classification of sciences. *Questions of linguistics*. P. 27 — 39. (In Russ.)
2. Bevzenko, S.P. (1960). *Historical morphology of the Ukrainian language: Essays on word-formation and phrasing*. Uzhhorod (In Ukr.)
3. Bulygina, T.V. (1975). Problems of the theory and practice of morphological description. *Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR. OLE 4*, 336 — 337. (In Russ.)
4. Vendina, T.I. (1990). Differentiation of Slavic languages according to word-formation. Moscow (In Russ.)
5. Vovk, A. (1930). Verbose nouns of the female genus with a build-k-in comparison with other verb nouns. *Collection of the grammar section of the Ukrainian language*. The book is first. Kyiv. P. 115 — 138. (In Ukr.)
6. Gumetska, L.L. (1958). *An essay on the word-making system of the Ukrainian actuality of the fourteenth and fifteenth centuries*. Kyiv, 298 p. (In Ukr.)
7. Gukhman, M.M. (1962). The concept of the system in synchronization and diachrony. *Questions of linguistics*. 4, 25 — 26. (In Russ.)
8. Dubrograeva, M.P. (1969). Relative nouns and verbs in the Old Russian language. *Vesnar Belaruskag Dzyarzhavnaga Universitete the name of U.I. Lenin*. Sir IV. Philology. Journalist. 2, 46 — 50.
9. Zhuravlev, V.K. (1991). *Diachronic morphology*. Moscow (In Russ.)
10. Ilyin, V.S. (1951). Wordwork. *The course of modern Ukrainian literary language*. Vol. I. Kiev. P. 344 — 425. (In Ukr.)
11. Klimentenko, N.F. (1973). *The system of fixation word formation of contemporary Ukrainian literary language*. Kyiv (In Ukr.)
12. Kovalik, I.I. (1961). *The doctrine of the word formation (Word-forming characteristic of the language. The relation between the doctrine of word formation and other linguistic disciplines)*. Lviv (In Ukr.)
13. Kovalik, I.I. (1958). *On some issues of the Slavic word-formation*. Lviv (In Ukr.)
14. Kurilo, O. (1925). *Attention to the modern Ukrainian literary language*. Kyiv (In Ukr.)
15. Lesyuk, M.P. (1991). Cobblestone as an object of study of word-formation. *Method. cheat "Slavic and semantic structure of Ukrainian vocabulary", dedicated to the memory of the founder of derivative works. schools in Ukraine prof. Ivan Kovalyk*: Abstracts add. May 15-17. Lviv. P. 63 — 64. (In Ukr.)
16. Maksimov, V.I. (1977). *The structure and division of the word*. Leningrad (In Russ.)
17. Lopatin, V.V. (1977). *Russian word-formation morpheme*. Moscow (In Russ.)
18. Young, L.I. (1982). *Pronounced word-formation of nouns in the Old Russian language*. Saransk (In Russ.)
19. Nikolaev, G.A. (1987). *Russian historical word formation*. Kazan (In Russ.)
20. Nymchuk, V.V. (1990). The origin and development of the language of Ukrainian nationality. *Ukrainian nationality: Essays on socio-economic and ethnopolitical history*. Kiev. P. 190 — 234. (In Ukr.)
21. Nymchuk, V.V. (2015). *History of the Ukrainian language. The textbook on the history of the Ukrainian language X — XIII centuries*. Zhytomyr (In Ukr.)
22. Russian grammar. (1982). Vol.1. Phonetics. Phonology. Strike Intonation. Word formation. Morphology. Moscow (In Russ.)

23. Samilenko, S.P. (1964). *Essays on the historical morphology of the Ukrainian language*. Vol. 1. Kyiv (In Ukr.)
24. Semenyuk, S.P. (2000). Formation of word-formation structure of nouns with modifying values of female in the new Ukrainian language: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Zaporozhye (In Ukr.)
25. Semerenko, A.V. (1988). History of formation of Ukrainian deminutive and hypocortical word-formation: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Kyiv (In Ukr.)
26. Siroshstan, T.V. (2016). *Essays on the history of Ukrainian word formation (nomina loci of the end of the XII — early XXI century)*. Zaporozhye — Melitopol (In Ukr.)
27. The textbook of contemporary Ukrainian literary language. (1979). Kyiv, 407 pp. (In Ukr.)
28. Susanovich, V.B. (1963). The question of the origin of the final "a" in the words of the type washed down. *Questions of Russian and general linguistics*: Tr. Tashkent state un-that. Yield 449, pp. 116 — 125.
29. Tiliuk, O.F. (2006). Nouns with similarity value: ways of creation and scope of use: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Zaporizhzhia (In Ukr.)
30. Timchenko, E. (1917). *Ukrainian grammar*. Kiev (In Ukr.)
31. Tretovich, L.M. (1980). Zero suffixation of names of nouns in modern Ukrainian language: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Uzhgorod (In Ukr.)
32. Uluhanov, I.S. (1977). Word-forming semantics in Russian. Moscow (In Russ.)
33. Worth, D. (1972). Morphology of zero affixation in Russian word-formation. *Questions of linguistics*. 6, 76 — 84. (In Russ.)
34. Khristenok, V.F. (1995). Dynamics of the augmentative pejorative word-formation of the noun in the Ukrainian language: author's abstract. dis ... Candidate filol sciences Kyiv (In Ukr.)
35. Wojtyła-Świerowska, M. (1974). *Prasłowiańskie nomen agentis — PAN*. The celebratory monographs. 30 - Wrocław-Warsaw-Kraków-Gdańsk, 159 pp.

Статтю отримано 30.12.2017

Petro Bilousenko

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

ON THE WAY FROM ILLUSTRATIVE TO EXPLANATORY LINGUISTICS (THE HISTORICAL DERIVATION OF THE NOUN)

The task, the implementation of which will allow to move from illustrative to explanatory linguistics in the study of the historical word-formation of the noun, is outlined. The primary task is to identify the full range of word-formation formants. Materially-defined suffixes may change due to the left-sided extension of the formant, resulting in new suffixes. Discovery of the arsenal of lexical-word-building types of individual suffixes, and their comparison will make it possible to distinguish between new formants from their predecessors. The role of so-called determinants, ancient suffixal word-forming elements, which are closely interwoven with the root, is reviewed, but their meaning is already unclear in the Proto-Slavonic language. Recommendations concerning the inclusion of these formants in the history of word formation have been submitted. An important component of noun formants is the suffixes of the pluralia tantum nouns that appeared in the pre written period as a result of the lexicalization of grammatical forms of plurality, based on which samples were created new multiple derivatives of nouns, which should orient researchers to study the dynamics of the word-building structure of multiple nouns as a separate subsystem. The history of the noun suffixes of the noun is described, arguments are given regarding the delineation of the й-suffixal and nul-suffixal derivatives. It is shown the preference of the term confixal word-formation over the prefix-suffixal, and pointed attention to the confixes with a materially non-expressed second component.

It is emphasized that the probability of conclusions in the descriptions of the history of derivative systems and subsystems depends on the number of linguistic facts extracted from texts of different styles and genres of all periods of the functioning of the Ukrainian language. Emphasis is placed on the publication of unpublished monuments of the Ukrainian language.

The attention is drawn to the question of the dialectal variation of the word-formation system of the Ukrainian language, which must be taken into account in historical — derivative studies.

The present period of the study of word formation is characterized by the discovery of new elements of word-building systems and subsystems, the principles of their organization and interconnection. An important direction of derivative research is the fundamental approach. In science, the concept of the word-building system as a collection of word-formation nests has become firmly established, and the study of word-formation paradigms is intensively studied, which together with word-building chains represent their components. Complete descriptions of the history of word-building systems, executed from different perspectives, laying the way to explanatory linguistics.

Keywords: *illustrative and explanatory linguistics, linguistics, materially expressed formants, null word-building means, ù-suffixal derivatives, nouns pluralia tantum, dialect word-building subsystems, core-centric approach.*